…Птиці і комахи без угаву строчили бісером і шовком спітнілу вечірню тишу.

Степ промок пітьмою і парко дихав тисячами запахів.

З півночі насунулись хмари і небо почорніло, як рілля. Тільки на заході остання світла цяточка змагалася з чорною повіддю їх та й та незабаром розтала, як крижинка у теплій воді.

Вдалині загуркотіло, і степ прижукнувся в тривожному очиканні…

Професорові Бергену ця картина навіювала, видимо, не дуже приємні думки, бо з прихованим роздратуванням у голосі він промовив, звертаючись до свого асистента Деменка:

– От поллє дощ і ми будемо мокнути, як безпритульні пси… Ви, мій друже, можете радіти з цієї нагоди – ненависні вам культурні надбання не зіпсують обстановочки цієї ночі…

Перспектива мокнути під рідким шатром не тішила професора, а винуватим в цьому він вважав Деменка, що одмовився взяти подвійного шатра.

Асистент байдуже подивився на професора через багаття. Той сидів на розкидному стільчику і задумливо копирсав ломачкою у вугіллі.

Професор був високий худорлявий мужчина з добре виголеним обличчям і одягнений у вигідне і разом з тим елегантське вбрання. Його біла, добре випрасувана сорочка, з вишуканими застіжками на чохлах, була кокетуючи розхристана, а з-під штанів визирали панчохи модного кольору.

"Ич, боїться галантерею свою підмочити!.." – усміхнувся Деменко в пітьму.

Вони приїхали сюди на розкопки старовинної степової могили, в якій професор сподівався знайти речові докази своїй теорії про культурні впливи грецької колонізації за скитсько-сарматського розселення на українському півдні. Могила стояла в глухій частині степу, найближче село за добрий десяток кілометрів, і професорові з асистентом довелося жити під рідким шатром, нап’явши робітникам курені.

Сьогодні напередодні свята робітники пішли в село, а Берген і Деменко зосталися коло могили.

– Ні крихти не жалкую за тими "надбаннями"... – сказав асистент, ніби плюючи словами і на "надбання", і на красиві описи степу, і на професора, і на все те, що канонізувала людськість, як досягнення. Ніби чогось поспішаючи, він казав далі: – Ваші "культурні надбання" запаскудили природу, сплюгавили людське життя, зробили людину невільником комфортабельного клозета...

Такі розмови точилися між ними щовечора і погляди асистента вже не дивували Бергена.

З видимою насолодою, напівлежачи, Деменко простяг босі брудні ноги в драних штанях і скуйовдив без того вже скуйовджене волосся. І недбалим одягом, і неголеним обличчям, що заросло вовною невиразного кольору, він маніфестував свій протест проти ненависних йому "культурних надбань", що їх так вихваляв професор. І в той час, як професор виходив на роботу вранці старанно одягнений, мов манекен з крамниці модного одягу, Деменко мав вигляд людини, незнайомої ні з парикмахером, ні з чистою білизною...

Про професора асистент думав не дуже поштиво: "Ну, хоч би тут кинув свою галантерею!.. Парикмахер!"

– Навіщо ж нарікати на комфортабельного клозета? Це ж гігієна…

Деменко мовчки дивився в чорне небо. Грім пройшов стороною і вгамувався. Чай було допито, професор пішов собі до шатра і засвітив лямпу.

"Так… Його гіпотеза про культурні впливи має блискуче підтвердження… Оця зброя, посуд, прикраси, здобуті зі старовинної могили, усувають жодні заперечення професорових тверджень…"

Незабаром і Деменко зайшов до шатра з твердим наміром негайно лягти спати. Він стомився за день, і очи йому самовільно злипалися.

– Ми безперечно надибали на погребище сарматського вождя, – ніби сам собі говорив професор, – слід звернути особливу увагу на цього меча, а головне на його держало… Цікаво, – дикун, що, певно, мився раз на рік, і то тоді, коли купав коні, мав зброю, зроблену найкращими майстрами Греції… А от князівські прикраси та відзнаки напевно кували некультурні сарматські ковалі, вбого малпуючи грецьких майстрів…

Професор, не турбуючись про слухача, говорив далі про культурне убозтво степовиків, про їх примітивне господарство, про недосконалі форми державного ладу та суспільну неорганізованість, через що всі ті племена врешті були винищені дужчими та організованішими народами. І що далі говорив професор, то більше накипало у Деменка злосливе почуття до нього. Нерви заворушилися, як гадюки, і наляканий сон одійшов у темний куток шатра.

Нарешті він, стримуючись, перебив професора:

– Ви закидаєте колишнім кочовникам некультурність, економічну, як на ті часи, відсталість, примітивність державного і суспільного устрою… Нехай все те так… ми про це знаємо… Але скажіть, будь ласка, що

придбала людина, вигадавши залізницю, аероплан, радіо і зробивши добрий десяток соціяльних революцій?

І, не даючи професорові змоги відповісти на запитання, він, з якимось невластивим йому піднесенням, казав далі:

– І чи не подібні ми до тієї курки, що, риючись в гною, погорджує орлом, мовляв, некультурний?.. – Деменко перевів дихання. – Пробачте, але я не можу всіх ваших хвалених надбань розцінювати інакше, як не через призму духовного визволення людини з під влади обставин… Звичайно, залізниця нам де в чому допомогла, але не треба забувати й того, що разом з цим вона зробила нас і своїми рабами… Вона одняла у нас частину свободи, примусила коритись собі, а дикун той своїй волі підпорядковував коня чи буйвола. Людство в шуканні свободи, як миша, поласившись на шматок сала, потрапляє в пастку. Ми, поласившись на електрику, – зробили з неї собі тирана, вигадавши годинника, – попали до нього в неволю…

Деменко чи не вперше так багато говорив, і професор слідив за ним з зацікавленням лікаря, що спостерігає незвичні симптоми у хворого.

– Хіба ви, професоре, не відчуваєте, як вас тиранить отой маленький механізм на вашій руці? Людина проміняла рештки своєї свободи на машину, долю орла – на долю курки, хай це так, але немає чим хвалитись…

Професор пильно дивився на Деменка. Це ставало цікавим, бо асистент досі так повно не декларував своїх поглядів.

– А хвальна суспільна організованість? А сучасна держава? Досягнення, кажете? Киньте, професоре, дурити себе й інших! Ми перемогли буржуазію з її анархією і взялися до соціялізму, комунізму… Ну, то що з того? Здобула людина хоч крапельку внутрішньої свободи? Ні, й тисячу разів ні! Коли машина ще не зовсім обікрала нас, так

сучасна держава, буржуазна чи пролетарська – все одно, докінчила ганебне діло… Мене, людину, примушують робити те, що мені органічно противно, настирливо лізуть у найдрібніші шпаринки мого життя, плюють мені в душу… вимагають, щоб я думав так, як і всі, і все це во ім’я визволення! Хіба це не вдосконалене знущання, коли во ім’я свободи мене роблять гірше за раба?.. Я заздрю рабам отого сарматського князя, що ми його кістки викопали, я заздрю отим дикунам, що не милися роками… Вони вірили в грім, в блискавку, в сонце, а ми віримо в годинника, швацьку машину і в удосконалену каналізацію…

Деменко замовк і тремтючими руками натягав на себе ковдру. Він, видимо, сподівався, що професор сперечатиметься, але той мовчав. Тоді Деменко одкинув ковдру, що був натяг на голову, і підвівся на ліжкові:

– Сучасність гидка, як проститутка, вона мені чужа – ця сіра і убога сучасність… Тільки там – в тому житті, що лежить нині в могилах під грубим шаром землі, була свобода, дійсна, не книжна свобода, була краса життя, героїзм, захват, яких не знає сучасність, що ту красу і захват перевела на мову статистики, і мацає її брудними руками, і підраховує на бухгалтерських рахівницях…

Ще довго б виливав свою тугу за минулим Деменко, коли б професор не перебив його.

– Мій друже, давайте спати… Ви занадто експлуатуєте свою фантазію замість… знання… Весь той захват, вся та краса, про яку ви так красно говорите, не варта шини сучасного автомобіля, бо і їй ті дикуни молилися б як богові…

За день стомилися ноги і важчала голова. Сон білим молоком заволікав уяву і в нитках її плуталися, як мухи в павутинні, думки Деменкові і завмирали знесилені. Нарешті він полетів у м’яку безодню

сну, а там десь вгорі над прірвою ще лунали слова Бергена, закоханого в сучасності.

– Минулі епохи… розвиток людства… тисячоліття… класові суперечності…

Падали чіткі обдумані професорові слова, такі чепурні, як англійський проділ на його голові, й солідні, як його ім’я, відомого на всю Європу вченого археолога.

А Деменко вже давно не слухав. Його засипала чорна лава сну, все вище й вище… як над сарматським князем підносилась могила, легка як пух і заспокоююча…

"Певно й мене одкопають через тисячі літ нудні люди…" – промайнула остання чудернацька думка…

Сонце вже розливало над обрієм кіновар і кармін, як професор сказав останню кінцеву фразу, елегантську і беззмістовну фразу, якими завше кінчають дисертації та вставляють в політичні промови, коли нема вже чого сказати путнього…

* * *

Шатра не було над головою, а золотаво-синє ранкове небо дзвеніло жайворонками. З боків нахилилася прим’ята трава і тихо кивав ковиль білими стьожками на тлі неба.

Голова боліла, немов у потилицю було забито гарячого цвяха. Хотілось поворушити руками, помацати голову, але марні зусилля, – руки не рухалися, їх немов одтято.

"Параліж!" – промайнула палахлива думка, і все тіло охопила млость.

Посовав ногами – вони важкі, як чавунні.

Тоді, напружуючи всі сили, він підвівся і сів. Небо розсунулося ширше, але висока трава заважала оглянутися навколо.

Голова нестерпимо боліла, а перед очима гойдалася трава і небо… Сидіти було дуже незручно, і тільки тепер він зрозумів, що його руки були зв’язані за спиною.

"Так от воно що! Мене ограбовано, зв’язано і кинуто… Але руки?.."

Поволі в руках з’явилося почуття болю, і він поворушив пальцями.

"Ясно, перележав!" – подумав він і почав, скільки можна було, ворушити руками.

Коли вже отерплі руки одійшли, він вислобонив їх з вузла. На щастя, вони були зв’язані сиром’ятним ременем, що ослаб од нічної вогкости.

Аж тепер він оглянув себе, і здивування прикувало його очи до ніг. На них були озуті коротенькі шкіряні напівпанчохи-напівчеревики, зав’язані плетеним ремінцем коло кісточок поверх коротеньких холявок. В холявки вправлено ногавиці чудернацьких штанів з грубої рядюги, а до колін спадала сорочка з такої самої рядюги, тільки вибійчаної. І все те брудне і засмальцьоване…

Сорочка в багатьох місцях роздерта, так само як і штани, а на лівому боці грудей засохла кров…

Ці реальні речі привели його до пам’яті.

Він боязко озирнувся навколо, але ніщо не підтримало його непокою. Він усміхнувся сам собі.

"Не бійся, Бісарте, твої вороги далеко!"

Але за цією радісною думкою його почала мучити жадоба. Степ сухий, а в повітрі не почувалося вогкої близькості води.

Тоді, попереджаючи сонце, охоче на степову росу, Бісарт сів навколішки і почав злизувати роси з довгих шерстких листочків…

Од напруження та незвичної пози в очах йому потемніло, і він упав непритомний на столочену траву…

* * *

Князя Барцілу кусали воші.

Вождь метався на ліжкові і щоразу кликав свого улюбленого знахаря – ворожбита Бісарта, що не кидав князівського шатра ані на хвилину.

От уже місяць, як князь не встає з вишиваних шовкових та єдвабних подушок, засмальцьованих потом багатьох власників. Їх горою накидано в напівтемному повстяному шатрі, і могутній владар численних сарматських орд видається на тій горі таким немічним та мізерним.

Барціла висох і схуд, а сива борода, підкреслюючи його неміч, скуйовдилася, як овече руно.

Часом хороба морозила немічне тіло старого князя, і його вкривали тоді кожухами, кінськими попонами та килимами. Численні слуги і раби метушилися, як тіні, коло ліжка владаря і робили, що їм не накаже Бісарт.

А то раптом князеві стає душно, його починає пекти гарячка, і тоді всі ті кожухи і килими скидаються з князя, і він велить підняти вище

поли шатра. Та коли жар у тілі спадає – вкривається він потом, і тоді нестерпимо смердить брудним спітнілим тілом старого вождя Сарматів, і Бісарт, щоб заглушити неприємний запах, палить пахучу смолу з грецьких колоній…

Навколо шатра розташувалася вірна сторожа князя, трохи далі шатра вождів сарматських. Ще далі в степ розсунулися поодинокі орди могутнього племені, що от вже століття як перейшло велику річку Танаїс і тримає в покорі розгромлені скитські орди та орди дрібних кочовиків. Тільки плем’я Саїв довго не хотіло коритись Сарматам. Воно осмілювалось навіть ходити походами на сарматські становища, і не завше ті походи були нещасливі для Саїв…

Нарешті князь Барціла розгромив їх орди і тисячі людей повернув у неволю. Разом з усіма попав у неволю і Бісарт. От вже кілька років, як він невільник могутнього Барціли. Спочатку йому, жерцеві ворожбитів Саїв в сарматському полоні, довелося тяжко працювати, та його ворожбитство і лікарська умілість наблизили його до князя, що на старість став часто хворіти.

Це наближення сталося несподівано для Бісарта. За два роки його взнали в орді за вправного ворожбита, що лікував якимись настойками та травами, і от, коли одного разу, років десять назад, захворів князь і ніхто з найвидатніших сарматських ворожбитів нічого не міг вдіяти, – покликали Бісарта.

Чи ліки його, чи випадок, але тяжко хворий Барціла видужав, і Бісарт став у нього за першого жерця і ворожбита.

Та тільки на дванадцятому році неволі Бісарт цілком примирився зі своїм становищем. Він майже зрівнявся в правах з сарматськими вельможами, за великі послуги вождю сарматів його обдаровано було рабами і кіньми…

Та трапилася несподівана пригода. Князь Барціла, до того дебелий, весною, йдучи з походу, попав під повідь, і холодна вода Танаїсу остудила тіло князя, і він занедужав. Яких тільки ліків не перепробував Бісарт, – нічого не помагало. Хворого мучила гарячка, а коли сонце було на сході, трясці тіпали дебелим князівським тілом, як вітри степовою билиною.

Збився з ніг Бісарт і, врешті, зневірившись у своїх засобах, скликав знахарів головної сарматської орди. Знахарі були незадоволені на Бісарта, що багатьом зіпсував кар’єру, і сказали:

– Князю, твій лікар з чужого племени, він хоче погубити тебе і наслав люту хворобу… Тільки руда з серця Бісартового може прогнати демона хвороби, бо од зла та хвороба, а злоба у серці Бісартовому…

Це сказав старий Ціба, ворожбит, що мав силу зупиняти хмари і викликати дощ, але не зумів допомогти хворому князеві десять років тому.

Князь кволим голосом відповів, угадавши таємні думки Ціби:

– Брешеш, Цібо, брешеш, старий собако…

І казав Ціба далі:

– Коли ти, князю, більше покладаєшся на чужоземців, так не буде тобі щастя, і нужа перед смертю вип’є останні краплі твоєї крови.

Це злість говорила устами Ціби, злість на Бісарта, що заступив його при особі князя, і злість на князя, що допустився до того.

Здригнувся вождь, схопився за те місце, де в його завше висів меч, і, не знайшовши держала зброї, знесилений злобою упав на ліжко. Хвороба стрясла його тіло, як тисячі вихорів билину, а коли піт виступив

на крейдяному чолі Барціли і руки обвисли з ліжка, як стремена, ненатягнуті ногами верхівця, він ледве чутним голосом покликав свою вірну сторожу і наказав:

– Розстеліть кожухи за шатром, заставте килимами од вітру і винесіть мене туди…

Так і було зроблено.

Лежачи під вечірнім небом на кожухах і чухаючи тіло, що його непокоїла нужа, князь покликав свого джуру і пошепки наказав йому одрубати голову Цібі, що явно мстився на князеві і наслав на нього і трясці, і гарячку, і воші…

Підійшов джура до Ціби, взяв його за руку, одвів на бік, так щоб бачив князь, і одтяв йому голову широким ножем.

Як перестала голова блимати очима, тіло корчитись, воїн схопив за волосся голову жерця і підніс до князя. Решта жерців і ворожбитів стояли скам’янівши, а Бісарт дивився на них глумливими очима.

– Кинь собакам, – наказав князь воїнові, а жерцям-знахарям гукнув: – Підійдіть до мене!

І коли ті наблизились, мовив:

– Ви чародії і ворожбити. Ви вважаєте себе сильнішими за свого князя, та я маю найвищу силу над вашими чарами. У кожного, хто буде мати в серці злобу на свого князя і насилатиме на мене трясці, гарячку й нужу, я виточу з серця руду і одрубаю голову, що белькоче закляття…

Він знесилився і знаком покликав Бісарта:

– Ціба помстився на мені й наслав хворобу, тепер же, коли він мертвий і злосливе серце його не б’ється, чари його втратили силу… Тобі ніхто не буде заважати вилікувати мене… Я дарую тобі п’ятсот лисичачих смушків і сто найкращих коней з моїх табунів і вірю, що не встигне тричі зійти сонце, як я поскачу до Танаїсу приборкувати Галатів…

Бісарт на знак покори хитав головою.

– Так, князю, так. Не встигне тричі зійти сонце, як ти поскачеш перед своїм військом приборкувати нахабних та жорстоких Галатів…

Того ж дня, пізнім вечором, князь Барціла помер…

* * *

За довгий час неволі Бісарт відчув себе дійсним невольником. Ворожбити розповіли всім, що князь наказав розтерзати тіло Бісарта між п’ятьма степовими кіньми, і хоч ворожбитам ніхто з близьких князю не повірив, Бісартові скрутили руки і кинули в глибоку яму.

Молодий князь наказав:

– Не можна чинити кару над трупом вождя. Це буде наперекір прадідівським звичаям. Найближчий раб мусить бути похований живцем в одній могилі зі старим князем…

Бісарт знав це і очікував смерти. З ями він бачив відблиски од багаття степовиків. Далекі зорі блищали небесною красою, але тиша була у таборі, тільки коні стиха іржали. В становища далеких кочових орд сарматських поскакали вісники жалоби, а в шатрі над трупом князя ридало сорок найкращих дівчат сарматських.

Їх голосіння нагадувало скавуління собак в передсмертній агонії, коли важким колесом видавлено кишки, поламано ребра і немає вже порятунку і надії на життя…

Призначених на похорон невільників зв’язували і кидали у яму, де сидів Бісарт, і вони, падаючи, били його руками, ногами і головами. Він приткнувся в кутку з розбитою головою і почував, як кров цівкою цебеніла з лівого виска на плече…

І коли вже в ямі невільники сиділи один коло одного так, що й просунутись не можна було, і стогнали од болю, а в переддосвітній час табор сарматський затих, і навіть ридальщиці тихше скиглили своє голосіння, в голові Бісарта з’явилась думка про втечу…

Він вірив у незламність долі, яка записана для кожної людини зоряними знаками на небі, та неминучість смерти затулила собою ту віру, і він шукав виходу, і знайшов його.

Бісарт сказав невільникам, що коли він вибереться зараз з ями, то вживе свого впливу, щоб урятувати їх од смерти, і просив у них допомоги…

Бісарт вірив, що щастя одних будується на нещасті других, а тут він може збудувати своє щастя на нещасті, яке створено не його руками. Од того не буде більше нещастя…

Спільними нелюдськими зусиллями висадили невільники Бісарта, а він виліз з ями.

Відчувши себе на свободі, тихо поповз Бісарт поміж сонними воїнами, аж доки не опинився в безлюдному степу. Тоді він підвівся на ноги і побіг.

Біг не стежками диких табунів, широкими кочовими шляхами, а диким степом, в якому легше було сховатись од погоні…

* * *

Огняний самовидець тисячоліть байдуже видибав з-за степового обрію і, не побачивши значних змін на землі, спокійно почав виконувати обов’язки, покладені на нього законами небесної механіки.

По-перше приколов золотою шпилькою день до зеленої степової дошки, і цей мізерний шматочок часу затріпотів крильцями, як метелик, і залишився умирати серед мережива полів повільною смертю мученика…

Дальші обов’язки були ще дрібніші, такі мізерні, що ніяково ставало за космічного велетня.

От мимохідь треба полоскотати у ніздрях людини, що висунула сонну голову з-під шатра, і хоч не личило це статечному представникові космосу, та сонце ретельно і з незмінним задоволенням виконувало цей обов’язок протягом своєї тисячолітньої практики…

Ну, а ріжні там біохімічні процеси, то вже нудна буденна робота.

Уява Бісартова дивно подвоїлась по тому, як він двічі чхнув з таким коротким інтервалом, що в протязі нього він не встиг навіть піднести руку до носа.

Те, що трапилося вчора, якось дивно одсунулось на тисячу років назад, і одна половина подвоєної свідомості почала бліднути і одсихати…

Через піднятий край шатра повійнув свіжий вітрець, знесилений невільник провів рукою по обличчю і глибоко зідхнув.

Кухоль з водою притяг увагу, він схопив його обома руками і припав спраглим ротом до вогких вінець.

Він пив і пив, а живі струмочки котилися по тілі і падали свіжою росою на свідомість.

Нарешті Бісарт поставив порожнього кухля і тепер уважно розглядав свої руки і ноги. На ногах були брудні шкарпетки, надіті од комарів, а на руках жодних слідів од ременю… Мацнув голову – й вона ціла і крови ніде не видно.

Він глибоко зідхнув з такою полегкістю, що професор кинув свого чайника і зайшов до шатра:

– Заспалися, вставати час!.. Я вже держало меча замалював і чай готовий… Вставайте, пити будемо!

Професор був, як завше, виголений і випрасуваний, і так само вправно порався з походним посудом та чайником, як і з речами великої історичної вартості. Він ніби не покладав ріжниці між зав’язуванням краватки та пунктуальним замальовуванням викопаних з могили речей.

Деменкові згадувалась вчорашня розмова і нічні примари. Нові і незвичні думки теплими течіями шумували в мозку.

За чаєм професор довго і докладно розвивав свою теорію про культурні впливи, і в потоці наукових висновків, формулювань і термінів зауважив:

– Диких сарматів, не дивлячись на всю їх військову могутність, притягала грецька рафінована культура і, коли вони воювали Ольбію, то не тільки за її матеріяльні багатства…

Після чаю Деменко попрохав у професора бритву та дзеркало і довго голився, старанно намилюючи щоки, а впоравшись з незвичною роботою, почав умиватись. Помив ноги, помочив голову водою і уламком гребінця акуратно причесався. Далі витяг зі свого драного чемодана пом’яті парусинові штани і сорочку і, випрасувавши їх руками, переодягся.

– Здається, таки набрав культурного вигляду? – спитав він професора.

Тепер він нагадував ляльку, яку щойно витягли зі скриньки, де крім неї було багато речей, що своєю вагою пом’яли її вбрання.

Помітивши насмішкуватий погляд Бергена, Деменко зніяковів, але удавши, ніби нічого не трапилося, взявся до фотографування викопаних речей.

Про вчорашню розмову не згадували. Перекидалися потрібними діловими словами. Професор був переконаний, що то його вчорашня промова так вплинула на юнака, і тішився своєю перемогою.

Як уже лягали спати, Деменко спитав, ніби згадавши ненароком:

– До речи, професоре, де можна придбати… пристойний одяг?..